

Vapaa tahto taloustieteessä: kommentti Hannu Vartiaiselle

Juha Tarkka

Hannu Vartiainen pohti Kansantaloudellisen aikakauskirjan edellisessä numerossa mielenkiintoisella tavalla taloustieteen metodologiaa ja talusteoreettisten käsitteiden ontologista asemaa (Vartiainen 2021). Vartiaisen kirjoituksen voi lukea taloustieteilijän vastauksena filosofien katsaukseen taloustieteen metodologian nykytilasta (Lehtinen ja Kuorikoski 2021).

Metodologisten lähtökohtien osalta Vartiainen tekemä luonnehdinta taloustieteestä noudattelee tunnettuja periaatteita: taloudellisten toimijoiden (viime kädessä yksilöiden) käyttäytymisen selittämisen lähtökohtana ovat heidän preferenssinsä, jotka ovat analyysin kannalta annetut. Yksilöiden tekemät valinnat selitetään tulokseksi preferenssien perusteella arvioidun odotetun hyödyn maksimoinnista tiettyjen ul-

koisten rajoitteiden puitteissa. Näin siis yksilötasolla; yhteiskunnalliset ilmiöt pitäisi ideaalisesti selittää yksilöiden toiminnasta lähtien käyttäen apuna tasapainokäsitteitä, joiden johtamisessa peliteoria on keskeinen väline.

Ehkä edellä kuvattuja kannanottoja kiistanalaisemmin Vartiainen katsoo, että talusteorian peruskäsitteet ovat metodisia ja empiirisen koeteltavuuden tuolla puolen. Hänestä taloustieteen teorioiden ei tarvitsekaan olla realistisia, koska ne ovat tapoja jäsentää todellisuutta, ”kieli, joka mahdollistaa jaetun käsityksen siitä, mistä puhumme.” Näin hän hylkää tieteellisen realismin, jonka mukaan teorian käsitteillä pitäisi olla vastineensa todellisuudessa. Toisaalta hän hylkää myös Friedmanin instrumentalismia, jonka mukaan vain mallien ennuste-

kyky ratkaisee, eivät niihin sisältyvät oletukset. Vartiaisen mielestä mallien sisäinen rakenne on tärkeämpi kuin niiden ennustevoima, koska teorian pääasiallisena tarkoituksena on vain sanoa todellisuudesta ”järkeviä”. Näissä näkemyksissään Vartiainen ilmeisesti etäännyttää taloustieteen valtavirrasta ja lähestyy von Misesin ja muiden ”itävaltalaisten” apriorismia, jonka mukaan taloustieteen peruspostulaatit (kuten toimijoiden rationaalisuus) ovat empiriasta riippumattomia, ehkä tutkijan introspektion perusteella löydettyjä.

Vaikka Vartiaisen esittämät ajatukset talousteorian ontologiasta ja empiirisen koeteltavuuden merkityksestä saattavat poiketa valtavirrasta, empiristisestä behaviorismista nyt puhumattakaan, niissä on mielestäni kuitenkin paljon varteenotettavaa, ainakin kun tarkastellaan talousteorian syvimpiä perusteita. Ajatellaan vaikkapa David Ricardon kuuluisaa maankorkoteoriaa. Se on ajatuskehikko, joka jokaisen taloustieteilijän on tunnettava ja jota jokaisen ekonomistin on osattava tarvittaessa luovasti soveltaa. Vaikka maankorkoteoria on taloudellinen ”malli”, sen käsittely hypoteesina, joka voitaisiin hylätä ja poistaa ekonomistin työkalupakista jonkin yksittäisen vastaesimerkin tai empiirisen testin perusteella, olisi mielestäni järjetöntä.

Olen tässä kerrannut Vartiaisen metodologisia näkemyksiä johdantona muutamalle kriittiselle kommentille, joihin eräs jakso (luku 3) hänen kirjoituksessaan antaa aihetta. Vartiaisen mielestä hänen kuvaamansa taloustieteen preferenssilähtöinen tapa mallintaa yksilön käyttäytymistä kuvaa ”vapaan tahdon” toimintaa. Hän kirjoittaa: ”...viattomalta tuntuva, mutta erittäin substantiaalinen lähtökohtamme on, että ihminen tekee valintoja. Paremmän käsitteen puutteessa voimme sanoa, että taloudellisella toimi-

jalla on vapaa tahto, tai että hän käyttäytyy ikään kuin omaisi sellaisen. Ajattelempa myös kääntäen, että kaikki yhteiskunnalliset ilmiöt ovat palauttavissa yksilöön ja niitä voidaan tutkia yksilöiden valintojen kautta.”

Tulkitsen Vartiaisen tarkoittavan, että hänen kuvaamansa ”humelainen” rationaalisen käyttäytymisen malli (siitä ks. Sugden 1991) riittää kuvaamaan sen, mitä tarkoitetaan ”vapaa tahtolla”¹. Jos asia ymmärretään näin, niin jokaisella toimijalla, jolla on annettu tavoitefunktio, ja jonka käyttäytyminen on kuvattavissa tämän tavoitefunktion maksimointina annetun budjettirajoituksen puitteissa, olisi vapaa tahto, tai ainakin hän käyttäytyisi ikään kuin hänellä olisi vapaa tahto.

Koetan seuraavassa perustella, miksi Vartiaisen käsitystä vapaasta tahdosta ei mielestäni voida hyväksyä. Ensinnäkin: on helppo nähdä, että Vartiaisen määritelmä ei vastaa sitä merkitystä, mikä vapaan tahdon käsitteelle arkikielessä annetaan. Ajatellaan esimerkiksi kuvitteellista robottia, joka säättää jonkin tilan lämmitykseen käytettävän energian määrää. Robottille on ohjelmoitu tappiofunktio, jonka argumentteina ovat sekä lämmitettävän kohteen lämpötila (sen poikkeama jostakin tavoitteesta) että lämmityskustannukset. Robotti saa reaaliaikaista tietoa energian hinnasta ja säättää käytetyn energian määrää siten, että tappiofunktio minimoituu. Robotin tappiofunktion matemaattisesta muodosta tällöin riippuu, miten

¹ Taloustieteellinen tapa mallintaa yksilöiden käyttäytymistä noudattaa David Humen teoksessaan ”*Treatise of Human Nature*” esittämää periaatetta ”järki on ja sen kuuluu olla aina intobimojen orja”, ts. rationaalisuus on alisteinen preferensseille, joita toimija pyrkii tyydyttämään. Yksilön päätöksenteossa preferenssejä käsitellään tällöin ennalta annettuina.

paljon energian käyttö joustaa energian hinnan vaihdellessa.

Kuvatun robotin suorittama optimointikäyttäytyminen annetun tavoitefunktion vallitessa riittäisi Vartiaisen käyttämän määritelmän mukaan osoittamaan, että robotilla on vapaa tahto, tai ainakin, että se käyttäytyisi ikään kuin sillä olisi sellainen. Kuitenkin tämä kuva vapaasta tahdosta tuntuu liian köyhältä ja mekanistiselta siihen verrattuna, mitä ”vapaalla tahdolla” yleensä ymmärretään. Eikä tilanne siitä muutu, vaikka robotin harjoittaman säätötoiminnan deterministisyyttä vähennettäisiin ottamalla siihen mukaan jokin satunnaislementti.

Vapaan tahdon käsite ja kysymys sen olemassaolosta on viime aikoina ollut esillä uudella tavalla ns. neurotieteen vaikutuksesta. Lähtölaukauksena tälle olivat aivotutkija Benjamin Libetin 1980-luvulla julkaisemat koetulokset, joiden mukaan aivot tekevät tietyt yksinkertaiset päätökset jo hieman ennen kuin ihminen tulee valinnoistaan tietoiseksi. Tämän on tulkittu tukevan ajatusta, että vapaa tahto olisi vain harha ja yksilöiden käyttäytyminen olisi neurologisesti ”ennalta ohjelmoitua”. Tähän on mielestäni vakuuttavasti huomautettu, että Libetin havainnot kertovat itse asiassa vain tietoisuuden rakenteesta ja siitä, miten yksilö tulee omista valinnoistaan ”tietoiseksi”. Ne eivät siten kumoaisi vapaan tahdon olemassaoloa (tästä keskustelusta esim. Mele 2014).

Taloustieteen puolella neurotieteellinen tutkimus liittyy lähinnä behavioristiseen virtaukseen, joka mallintaa yksilöiden käyttäytymistä empiiristen säännönmukaisuuksien nojalla, tarvittaessa irtautuen yksilöiden rationaalisuusolettamuksesta. Neurotiede tarjoaa siten (behavioristiselle) taloustieteelle omanlaistaan ”mikroperustaa”, joka voi kilpailla usklassi-

sen rationaalisen valinnan mallin kanssa – tai mahdollisesti täydentää sitä osoittamalla tilanteita, joissa yksilö on taipuvainen valitsemaan epärationaalisesti (ks. Camerer ym. 2005). Vapaata tahtoa koskevan filosofisen keskustelun näkökulmasta ei kuitenkaan liene eroa sillä, selitetäänkö yksilön toiminta hyötyfunktion maksimoinnin vai neuroperustaisten käyttäytymismallien avulla. Molemmissa tapauksissa käyttäytymisen kausaalinen selittäminen ainakin näyttää yhtä lailla syövän tilaa ”vapaan tahdon” toiminnalta siinä mielessä kuin sen ymmärrämme: pelkkä automaatti ei ole vapaa.

Edellä sanottu ei tietenkään ole mikään kritiikki tavoitefunktioiden rajoitettuun maksimointiin perustuvaa taloudellisen päätöksenteon mallinnustapaa vastaan. Tämä mallinnustapa on hedelmällinen ja erittäin hyvistä syistä muodostunut taloustieteessä lähtökohtaiseksi. Mutta jos se ei kuvaa ”vapaan tahdon” toimintaa, mitä se ei siis mielestäni tee sen enempää kuin behavioristinenkaan, voidaan kysyä, ja tämä on kommenttini toinen kohta, tarvitaanko tieteessä, joka pyrkii yksilöiden käyttäytymisen kausaaliseen selittämiseen ja kenties sen ennustamiseenkin, vapaan tahdon käsitettä lainkaan. Koetan seuraavassa perustella käsitystäni, että käsitettä kyllä tarvitaan, mutta eri tavalla kuin Vartiainen selittää.

Mielestäni edelleen ohittamattoman ratkaisun kysymykseen vapaan tahdon asemasta rationaalisten olentojen käyttäytymisessä tarjosi jo Immanuel Kant. Hänen ratkaisunsa oli, että vapaan tahdon käsite ei kuulu luonnonfilosofian, vaan moraalifilosofian piiriin. Kysymys vapaasta tahdosta konkretisoituu vasta, kun halutaan selvittää, kuka on *vastuussa* jostakin teosta. Valtavirtataloustieteessä tyypillinen kausaaliselityksiin perustuva lähestymistapa taloudellisen käyttäytymisen selittämiseen ei

tarvitse oikean ja väärän eikä moraalisen vastuun käsitteitä. Siksi se ei tarvitse myöskään vapaan tahdon käsitettä. Se tulee käyttöön vasta kun siirrytään taloudellisen etiikan alueelle.

Kant pohti kirjoituksissaan vapaan tahdon ja moraalin/etiikan välistä kytkentää eri tavoin. Varhaisemmissa kirjoituksissaan (*Grundlegung...*, 1785) hän arveli, että voisi johtaa moraalien olemassaolon ottaen lähtökohdaksi vapaan tahdon olemassaolon. Vähän myöhemmin (*Kritik der praktischen Vernunft*, 1788) hän käänsi argumentin toisin päin ja tuli tulokseen, että vapaan tahdon olemassaolo on osoitettavissa sillä perusteella, että tiedetään olevan olemassa moraalisesti oikeaa ja väärää toimintaa (tästä ks. esim. Guyer 2006). Kantin mukaan vain toimijasta, johon voidaan soveltaa moraalilakia, voidaan sanoa, että sillä on vapaa tahto. Esimerkiksi: jos hyväksytään kanta, että robotin toiminnan seurauksista moraalisisessa (tai oikeudellisessa) on vastuussa sen omistaja tai rakentaja/ohjelmoija eikä roboti itse, niin on pääteltävä, että robotilla itsellään ei ole vapaata tahtoa. (Tämän tapaiset kysymykset ovat viime aikoina tunnetusti ajankohtaistuneet, kun ”keinoäly” on alettu soveltaa sotilasteknikkaan ja lääketieteeseen.)

Kantin esittämä moraalien ja tahdonvapauden välinen kytkentä on taloustieteenkin kannalta hedelmällinen. Juuri sen pohjalta voidaan nimittäin etsiä vastausta kysymykseen, mihin taloustiede tarvitsee vapaan tahdon käsitettä tai tarvitseeko ollenkaan.

Kantilainen vastaus on, että jos yksilön käyttäytyminen mallitetaan sen selittämistä tai ennustamista varten kausaalisesti, ts. annetun hyötyfunktion maksimointina ja ottamatta huomioon optimointitehtävän kannalta ulkoisia moraalisia/eettisiä näkökohtia, vapaan tahdon käsite on analyysin kannalta tarpeeton.

Sen sijaan, jos tarkastellaan taloudellisen toiminnan etiikkaa, jolloin tullaan toimijoiden moraalisen (ja oikeudellisen) vastuun kysymyksiin, tilanne on toinen. Tällöin esiin nousee kysymys toiminnan *vastuullisuudesta*. Toimija on moraalisisessa (ja ehkä oikeudellisessa) vastuussa teostaan vain, jos olisi voinut toimia toisinkin. Vastuu implikoi vapauden olemassaolon.

Jos Kantin käsitys vapaan tahdon ja moraalien/etiikan kytkennästä hyväksytään, taloustiede siis tarvitsee vapaan tahdon käsitettä (vain) käsitellessään taloudelliseen toimintaan liittyviä eettisiä ja vastuullisuuskysymyksiä. Kuuluuko sen niitä käsitellä? Uusklassisessa, utilitaristisessa traditiossa arvokysymyksiä on yleensä käsitelty hyvinvoinnin taloustieteen (*welfare economics*) puitteissa. Tällöin kysymykset ”oikeasta” ja ”väärästä” toiminnasta joudutaan tulkitsemaan yhteiskunnallisen tehokkuuden tai tehotomuuden termein, mikä itse asiassa riisuu analyysistä sen eettisen ulottuvuuden sellaisena kuin etiikka yleensä käsitetään: vain (laajasti ymmärretystä) taloudellisesta tehotomuudesta tulee vääryyden keskeisin tunnusmerkki.

Viime aikoina on taloudellisen toiminnan vastuullisuus noussut näkyvästi poliittisen ja talouspoliittisen keskustelun polttopisteeseen. Vastuullisuus ymmärretään tällöin esimerkiksi kuluttajien ja yritysten toiminnan sosiaalisiksi tai ekologisiksi kestävyudeksi (esim. YK:n käynnistämä yritysetiikan *Global Compact* -aloite). Kestävyyskriteerit ovat normeja, joiden noudattaminen kuuluu taloudellisen etiikan piiriin, ja joiden nykyään yleisesti odotetaan näkyvän yritysten ja kuluttajien käyttäytymisessä.

Taloustieteellisessä politiikka-analyysissä eettisten kysymysten rooli on usein ilmeinen, koska joudutaan kysymään, millaiset politiik-

kavalinnat ovat kestäviä. Lisäksi ainakin Hausmanin ja McPhersonin (2006) mukaan etiikan tutkimuksella olisi paljon annettavaa jopa positiiviselle (ts. ei-normatiiviselle) taloustieteelle, koska taloudenpitäjien moraalisisilla sitoumuksilla (tai heidän muuten noudattamillaan moraalisiinäinöillä, JT) on vaikutuksia heidän käyttäytymiseensä. Tämä ajatus sisäistettyjen arvojen näkymisestä ehkä ahtaasti tulkiten ”epärationaalisenä” käyttäytymisenä sopinee hyvin yhteen myös behavioristisen lähestymistavan kanssa, joka on viime aikoina lisännyt suosiotaan taloustieteessä.

Kirjallisuudessa on ehdotettu useita tapoja moraalisten velvoitteiden liittämiseksi taloustieteelliseen päätöksenteon malleihin (näistä esim. White 2011). Toisaalta esim. Sugden (1991) näkee perustavaa laatua olevan ristiriidan vallitsevan yhtäältä uusklassisen taloustieteen instrumentaalisen, yksilötasoisien rationaalisuuden ja toisaalta ”kantilaisen” universaalialakia noudattavan rationaalisuuden välillä. Näiden kysymysten laajempaan käsittelyyn ei tässä yhteydessä ole mahdollisuutta, mutta toivon kuitenkin pystyneeni osoittamaan, että ”vapaan tahdon” käsitteelle on osoitettavissa hyödyllinen taloustieteellinen merkitys, joka kuitenkin on käyttäytymisen (sinänsä hyödyllisen) kausaalisen selitysmallin ulkopuolella. □

Kirjallisuus:

- Camerer, C., Loewenstein, G. ja Prelec, D. (2005), “Neuroeconomics: How neuroscience can inform economics”, *Journal of Economic Literature* 43: 9–64.
- Guyer, P. (2006), *Kant*, Routledge, Abingdon, UK.
- Hausman, D. M. ja McPherson, M. S. (2006), *Economic Analysis, Moral Philosophy, and Public Policy*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Lehtinen, A. ja Kuorikoski, J. (2021), “Uusi taloustieteen metodologia”, *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 117: 142–154.
- Mele, A. (2014), *Free: Why Science Hasn't Disproved Free Will*, Oxford University Press, New York, NY.
- Sugden, R. (1991), “Rational Choice: A Survey of Contributions from Economics and Philosophy”, *The Economic Journal* 101: 751–785.
- The Global Compact (2014), *Corporate Sustainability in The World Economy*, United Nations, New York, NY, http://www.unglobalcompact.org/docs/news_events/8.1/GC_brochure_FINAL.pdf.
- Vartiainen, H. (2021), “Mitä ajatella talusteorias-ta”, *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 117: 155–169.
- White, M. D. (2011), *Kantian Ethics and Economics: Autonomy, Dignity, and Character*, Stanford University Press, Stanford, CA.